

ОМОНИМІЯ В СВІТЛІ КОГНІТИВНОГО ОПЕРАТОРА НОРМИ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

У статті зіставлено компоненти внутрішньомовних оморядів на основі категорії маркованості, що корелює з когнітивним оператором норми/відхилення від норми. Наявність маркованих і немаркованих компонентів в оморяді свідчить про синергетичні потенції омонимії.

Ключові слова: омоніми, оморяд, омопара, маркованість, когнітивний оператор норми.

Кійко С. В. Омонимия в свете когнитивного оператора нормы (на материале современного немецкого языка). – Статья. В статье сопоставляются компоненты внутриязыковых оморядов на основе категории маркированности, которая коррелирует с когнитивным оператором нормы/отклонения от нормы. Наличие маркированных и немаркированных компонентов в оморяде свидетельствует о синергетических потенциях омонимии.

Ключевые слова: омонимы, оморяд, омопара, маркированность, когнитивный оператор нормы.

Kiyko S. V. Homonymy in the mirror of the cognitive operator of norm (based on Modern German). – Article.

The article deals with comparison of components of intralinguistic homonymic rows based on the category of markedness, which correlates with the cognitive operator of norm/ deviation. The existence of both marked and unmarked components in the homonymic row proves the synergetic potency of homonymy.

Key words: homonyms, homonymic row, homonymic pair, markedness, cognitive operator of norm.

У працях багатьох мовознавців омонімія розглядається як негативне явище, що перешкоджає спілкуванню, ускладнює сприйняття інформації та знижує ефективність мови як засобу комунікації. Так, Р. Бріджес стверджує, що мова, у якій існує багато омонімів, не може бути зручною для мовлення, особливо для наукового вжитку [8, с. 5]. О. Реформатський зазначає: «Омоніми в усіх випадках – це нечіткість того, що має бути чітким» [7, с. 89]. Як неприродне явище, що ускладнює процес комунікації, характеризує омонімію Л. Новіков: «Омонімія стирає формальні відмінності між знаками з різним змістом і спотворює інформацію» [3, с. 7]. Для зняття неоднозначності, спричиненої омонімією, слухачеві необхідно звертатись до контексту, а це означає, що омонімічні форми затримують процес комунікації. Як показують експериментальні дослідження в галузі сприйняття тексту, під час пред'явлення речень, що містять неоднозначні елементи, час реакції реципієнта повідомлення істотно збільшується [10; 14; 16].

Водночас деякі вчені вважають, що омонімія – це позитивне явище, яке сприяє компактності мови та дає змогу зекономити одиниці плану вираження [4, с. 13]. На думку Р. Османової, неможливо передати все «багатство думки» декількома десятками звуків, тому омонімія – природний процес у мові [6, с. 52]. О. Духачек, досліджуючи взаємовплив форми та значення слова, дійшов висновку, що омонімія не є шкідливою для мови, що підтверджується існуванням омонімів практично в усіх мовах. Більше того, у літературі трапляються випадки використання слів-омонімів із різною метою (наприклад, для створення каламбурів) [12, с. 11].

Проте згадані автори вирішують питання про шкідливість чи позитивність явища омонимії переважно в теоретичному плані з наведенням декількох найбільш яскравих прикладів та без залучення достатнього матеріалу, зокрема й суцільної вибір-

ки омонімів із тлумачних словників. Метою статті є перегляд категоричних тверджень, згідно з якими омонімія є певною перешкодою в процесі комунікації, і виявлення на широкому фактичному матеріалі чинників, що диференціюють значення омонімічних одиниць. Матеріалом дослідження слугує суцільна вибірка омонімів із тлумачного словника сучасної німецької мови «Duden» [13], доповнена й уточнена даними тлумачних словників «Wahrig» [18], «Bünting» [9] і «Langenscheidt» [17].

Принципи відбору омонімів детально описано в авторській монографії [2]. Об'єктом дослідження є омонімія іменників сучасної німецької мови, а предметом – критерії їх розмежування в мові та мовленні. Загальна кількість досліджуваних іменників-омонімів становить у нашій вибірці 2 128 лексичних одиниць, об'єднаних у 1 018 оморядів. Більшість оморядів омонімів-іменників німецької мови є двокомпонентними, наприклад: *die Mutter*¹ «мама» – *die Mutter*² «гайка»; *die Beute*¹ «діжа» – *die Beute*² «здобич» (937 омопар, 1 874 омоніми). Трикомпонентних омонімічних рядів налічується 72 (216 омонімів), наприклад: *die Messe*¹ «меса» – *die Messe*² «ярмарок» – *die Messe*³ «кают-компанія». Чотирикомпонентних оморядів налічується 8 (32 омоніми), наприклад: *die Note*¹ «(муз.) нота» – *die Note*² «оцінка» – *die Note*³ «(дипл.) нота» – *die Note*⁴ «відтінок». У вибірці трапився також омонімічний ряд, який містить 6 компонентів: *Atlas*¹ «титан» – *der Atlas*² «географічний атлас» – *der Atlas*³ «шийний хребець» – *der Atlas*⁴ «матерія» – *der Atlas*⁵ «атлант» – *der Atlas*⁶ «гора в Африці».

Як відомо, у плані змісту омонімічна група характеризується відсутністю міжлексемних семантичних зв'язків. Це означає, що омоніми в більшості випадків повинні входити до складу різних лексико-семантичних груп (далі – ЛСГ), наприклад таких:

1) назви людей за місцем їх проживання → назви страв: *Berliner*¹ «берлінець» – *Berliner*³ «пончик

із начинкою»; *Lyoner*¹ «ліонець» – *Lyoner*³ «вид ковбаси»; *Wiener*¹ «житель м. Відень» – *Wiener*³ «віденська сосиска» тощо;

2) позначення людей за їх віком, статтю, національністю, відносинами → назви страв: *Pinkel*¹ «(розм.) чоловік» – *Pinkel*² «(пн.-нім.) сорт ковбаси»; *Kanncker*¹ «дідуган» – *Knacker*² «копчена ковбаса»; *Tatar*¹ «татарин» – *Tatar*² «біфштекс»;

3) назви річок → назви країн, земель, штатів, міст: *der Senegal*¹ «Сенегал (річка на заході Африки)» – *Senegal*² «Сенегал»; *der Ohio*¹ «Огайо (притока Міссісіпі)» – *Ohio*² «Огайо (штат у США)»;

4) назви держав, штатів, земель → назви їх столиць: *Singapur*, *Washington*, *Mexiko*, *Monako*, *Salzburg*, *Mosambik*, *Granada*;

5) назви тварин → позначення хвороб: *Krebs*¹ «рак» – *Krebs*² «рак»; *Star*¹ «шпак» – *Star*² «катаракта»; *Wolf*¹ «вовк» – *Wolf*² «вовчак»;

6) назви тварин → позначення деталей: *Hahn*¹ «півень» – *Hahn*² «водопровідний кран»; *Döbel*¹ «короп» – *Döbel*² «болт»; *Hering*¹ «оселедець» – *Hering*² «паля»;

7) назви тканин → види одягу: *Trikot*¹ «трикотаж» – *Trikot*² «трико»; *Reversible*¹ «двостороння тканина» – *Reversible*² «одяг, який можна носити на дві сторони» тощо.

У нашій вибірці належність до різних ЛСГ встановлено для 86% омонімів-іменників (1 830 лексем, 880 оморядів). Це означає, що більше 2/3 омонімів диференціюються семантично за рахунок входження до складу різних ЛСГ. Решта 14% омонімів-іменників (298 омонімів, 138 оморядів) входять до однієї й тієї ж ЛСГ. Їх розмежування відбувається різними способами.

У більшості випадків омоніми розрізняються за допомогою граматичного роду, наприклад: *der Assi*¹ «асистент» – *die Assi*² «асистентка»; *das Band*¹ «стрічка» – *der Band*² «том» – *die Band*³ «група». У деяких іменників спостерігаються коливання в роді з поступовою зміною роду (наприклад: *der/das Warp*¹ «пряжа» – *der Warp*² «якір»; *das Juwel* «золотце (про людину)» – *der/das Juwel* «коштовність»; *der/das Merkur* «ртуть» – *der Merkur* «Меркурій»; *das Schnitzel* «шніцель» – *das/der Schnitzel* «кляптик» тощо), що свідчить про тенденцію до диференціації омонімів за допомогою поступової зміни граматичного роду. Якщо ж іменники належать до одного й того ж граматичного роду, для їх розмежування використовується різна форма множини (5 оморядів), наприклад: *das Wort*¹ «слово» (мн. *Wörter*) – *das Wort*² «репліка» (мн. *Worte*); *die Bildung*¹ «утворення» (мн. *die Bildungen*) – *die Bildung*² «освіта» (лише однина) тощо. В інших випадках для розрізнення повних лексичних іменників-омонімів вирішальну роль відіграють соціологічні, ареальні, стилістичні або хронологічні аспекти, тобто омоніми розрізняються приналежністю до різних підсистем лексики. Розглянемо ці аспекти детальніше.

Як відомо, у системі лексики будь-якої мови існують окремі лексичні підсистеми, класифіковані з різних підстав:

1) із соціологічного аспекту: загальнонавчана, соціально-діалектна та професійна лексика;

2) з огляду на територіальне поширення: загальнонародна та територіально обмежена (діалектна) лексика;

3) зі стилістичного аспекту: літературна та розмовна лексика;

4) з хронологічного аспекту: сучасна, архаїчна лексика й неологізми.

Кожна лексична підсистема взаємодіє з іншою, проникає в іншу, тому розмежувати підсистеми не завжди просто.

Найбільша кількість омонімів-іменників виявляється за допомогою обмеження у вживанні одного з омонімів певним територіальним діалектом (16 оморядів), наприклад: *der Beizer*¹ «травильник» – *der Beizer*² «(терит.) шинкар»; *der Flaum*¹ «(терит.) смалець» – *der Flaum*² «пух»; *die Butike*¹ «(терит.) крамниця» – *die Butike*² «бутик» тощо. Такі омоніми диференціюються в географічному аспекті: один компонент оморяди вживається лише на певній частині німецькомовної території, а інший є загальнонавчаним словом. Так, діалектизми *das Heck*² «(пн.-нім.) пасовисько» та *das Bord*² «(швейц.) край (чогось); схил» протистоять загальновідомим *das Heck*¹ «корма» й *das Bord*¹ «поличка». Якщо мовець живе на території, де цей омонім не вживається, для нього омонімія типу діалектизм/недіалектизм не існує, оскільки один компонент оморяди для нього практично відсутній. Так, для жителів півдня Німеччини омонімія на кшталт *die Kote*² «(пн.-нім.) хатина» – *die Kote*³ «палатка, юрта» так само не становитиме джерела непорозуміння під час спілкування, як і для мешканців заходу країни випадки типу *der Schmiergel*¹ «точильний камінь» – *der Schmiergel*² «(сх.-нім.) смолянистий осад (у трубі для паління)». У свою чергу жителі Німеччини практично не відчувають незручностей у спілкуванні через наявність оморяди типу *der Hascher*¹ «(австр., розм.) бідолаха» – *der Hascher*² «(розм.) той, що палить гашиш»; *der Magistrat*¹ «магістрат» – *der Magistrat*² «(швейц.) муніципальний радник»; *die Wegweisung*¹ «дороговказ» – *die Wegweisung*² «(швейц.) депортація» тощо, у яких один компонент оморяди вживається на території Австрії чи Швейцарії. Якщо ж омонім-діалектизм у певній географічній області вживається, то вирішальним для мовця є сам факт належності омоніма до нелітературної лексики. Це усуває небезпеку зіткнення омонімів у мовленні.

Цікавим є випадок розрізнення омонімів за допомогою маркування, що вказує на країну, звідки запозичено відповідні поняття, наприклад: *das College*¹ «(у Великобританії) коледж; вища приватна школа» – *das College*² «(у Франції, Бель-

гії) коледж; вища школа»; *das Empire*¹ «імперія (у Франції за часів Наполеона)» – *das Empire*² «імперія (британські колонії)». Відмінності між такими омонімами можна вважати територіально зумовленими, хоча насправді при цьому йдеться про псевдоомонімію, аналогічну до міжмовної омонімії.

В 11 випадках (22 омоніми) компоненти однієї й тієї ж омонімиї входять до різних соціальних підсистем, тобто один омонім є загальноновживаним, а інший належить до термінів чи професіоналізмів, наприклад: *der Homo*¹ «(біол.) представник роду людини» – *der Homo*² «гей»; *der Hermelin*¹ «горностай» – *der Hermelin*² «(геральд.) зображення горностая на гербах». З погляду непрофесіоналів омонімічні групи такого типу не існують, оскільки неспеціалісти не знають один з омонімів. У професіоналів, які теоретично знають обидва омоніми, до змішування однозвучних слів справа не доходить, оскільки фахівці звичайно співвідносять професіоналізм з одним, звичним для них предметом. Так, математичний термін *der Graph*¹ «(матем.) граф, риска» чітко відмежовується сферою вживання від терміна мовознавців *der Graph*² «(мовозн.) граф, буква». Наведемо деякі приклади зі списку омонімів-професіоналізмів:

1) хімічна термінологія: *das Chlorit*¹ «(хім.) сіль хлористої кислоти» – *der Chlorit*² «хлорит (мінерал)»; *das Selenit*¹ «(хім.) сіль селенітної кислоти» – *der Selenit*² «гіпс (мінерал)»;

2) морська лексика: *der Riemen*¹ «пасок» – *der Riemen*² «(мор.) весло»; *der Gast*¹ «гість» – *der Gast*² «(мор.) матрос» тощо.

Непорозуміння можуть виникати лише в тих випадках, коли обидва омоніми належать до термінології однієї й тієї ж галузі науки, наприклад: *die Finne*¹ «(зоол.) личинка» – *die Finne*² «(зоол.) плавник». Для уникнення двозначних висловлювань у таких випадках одне зі слів замінюється синонімом. Так, замість іменника *die Finne*¹ «(зоол.) личинка; лялечка» частіше вживається його синонім *die Larve*.

Одна пара омонімів показує відмінності в плані загальноновживана/соціально-діалектна лексика: *der Rex*¹ «цар» і *der Rex*² «(учнівське) директор».

5 омонімів мають свої кореляти серед архаїчної лексики, тобто диференціюються в хронологічному аспекті. Такі омоніми мають у системі мови більш сучасні синоніми, а тому стають застарілою лексикою, наприклад: *die Base* – *die Cousine* «двоюрідна сестра»; *die Schnur* – *die Schwiebertochter* «невістка»; *der Strauß* – *der Kampf* «боротьба» тощо. Деякі омоніми застаріли тому, що поняття, які вони виражали, перестали відігравати яку-небудь роль у житті сучасного суспільства, наприклад: *der Real*¹ «реал (давня іспанська й португальська монета)», *die Lira*¹ «ліра (колишня італійська валюта)». Такі омоніми обмежуються

у своєму вживанні сферою історичних романів і досліджень з історії й країнознавства, при цьому вони мають свої однозвучні відповідності в живій сучасній лексиці, наприклад: *der Real*² «реал (валюта Бразилії)», *die Lira*² «ліра (турецька валюта)». Архаїчні омоніми відмежовані від своїх однозвучних корелятів тим, що перебувають в окремій підсистемі лексики, наприклад: *der Gode*¹ «(іст.) священик у давній Ісландії» – *der Gode*² (варіант *der Gote*) «гот»; *die Schelle*¹ «скоба; (заст.) наручник» – *die Schelle*² «(терит.) дзвоник».

Деякі омоніми відрізняються від своїх однозвучних корелятів у стилістичному аспекті: один член оморяду перебуває в підсистемі розмовної лексики, а другий – літературної (наприклад: *der Skater*¹ «(розм.) гравець у скейт» – *der Skater*² «скейтіст»). Опозиція розмовного слова до літературного, очевидно, достатньо їх диференціює, наприклад: *die Domina*¹ «канонниця; настоятелька» – *die Domina*² «(розм., завуальов.) проститутка». Одне слово-омонім позбавлене в мовній системі будь-якого забарвлення, тобто є стилістично нейтральним, а інше має негативне стилістичне забарвлення, що фактично унеможливає в живій мові їх змішування. Стилiстично відрізняються однозвучні слова також тоді, коли одне з них має позитивне стилістичне забарвлення, належить до високого стилю, будучи, наприклад, поетизмом. Омонімічний корелят такого слова зазвичай не має стилістичного забарвлення, наприклад: *das Heft*¹ «(вис.) рукоятка» – *das Heft*² «зошит»; *der Fels*¹ «скала» – *der Fels*² «(вис.) бескид». Обидва види стилістично забарвлених слів диференціюються від нейтральної лексики тим, що вживаються в різних сферах мовленнєвої діяльності: омоніми з маркуванням «розмовні» переважно в усному мовленні, поетизми – у віршах, поемах, баладах тощо, тоді як стилістично нейтральні омоніми вживаються в усіх видах текстів. У системі мови вони відмежовані один від одного межами лексичних підсистем.

Деякі повні омоніми розрізняються за рахунок виключного вживання одного з компонентів оморяду в сталих виразах, наприклад: *das Geschäft*¹ «справа; фірма, магазин» – *das Geschäft*² «(евфем.) нужда» (вживається у вислові *sein Geschäft verrichten* «справляти нужду»); *der Plan*¹ «акція; діяльність» (лише в сталих висловах *jmdn., etw. auf den Plan rufen* «спонукати до дії», *auf den Plan treten* «вступити в дію, настати») – *der Plan*² «план»; *der Einstand*¹ «свято, вечірка» (у вислові *seinen Einstand geben* «обмити посаду») – *der Einstand*² «рівний рахунок; тайм-брейк».

Згадані критерії розмежування омонімів наведено для більшої наочності в таблиці 1.

Решта 17 оморядів (34 омоніми) за повного збігу граматичних форм не мають стилістичних маркувань, які б їх розрізняли. Це, зокрема, топо-

німи (7 омопар), один із яких позначає країну, а інший – столицю цієї країни: *Mexiko* «Мексика» – *Mexiko* «Мехіко»; *Salzburg* «Зальцбург (земля)» – *Salzburg* «Зальцбург (столиця землі Зальцбург)» тощо. Розмежування таких іменників відбувається, як показав аналіз публіцистичних текстів із Маннгеймського текстового масиву COSMAS II, на основі сполучуваності омонімів на позначення міст із прийменниками *bei*, *bis* або *über*, які не трапляються з назвами країн і земель, наприклад: *Aus dem 30. Stock lässt sich der Blick über Singapur genießen. Anreise: Pkw Autobahn bis Salzburg* тощо. Інколи спостерігається також лексикалізація одного з омонімів (*Mexiko-Stadt* «Мехіко» на противагу *Mexiko* «Мексика») або вживання власних назв міст і країн з уточненнями, наприклад: *Rechtzeitig zum Mozart-Jahr will die Stadt Salzburg das ewige Rätsel um den Schädel Mozarts lösen. Etwa 70 Prozent der Aktien sind im Besitz des Staates Monaco*. В інших випадках основним критерієм розмежування омонімів – власних назв слугує контекст, наприклад, вживання власних назв серед низки назв міст або держав: *Weitere 60 vertreten das Unternehmen in Taiwan, Korea, Singapur und den USA* (ідеться про державу); *Die Redaktion sitzt nicht in Bangkok, Singapur oder Hongkong – sondern in Hanoi* (ідеться про місто).

Решта 10 омопар повних лексичних омонімів не мають жодних граматичних, соціологічних, ареальних, стилістичних або хронологічних маркувань, які дали б змогу їх розмежувати. Вони також належать до одних і тих же ЛСГ, наприклад: *der Paprika*¹ «паприка» – *der Paprika*² «стручковий перець» (ЛСГ «Рослини»); *der Bauer*¹ «селянин» – *der Bauer*³ «будівельник» (ЛСГ «Соціальний статус людини»); *die Burka*¹ «бурка; пальто» – *die Burka*² «паранджа» (ЛСГ «Атрибути людини»); *die Kasette*¹ «касета» – *die Kasette*² «шкатулка, ларчик», *das Bändchen*¹ «стрічка» – *das Bändchen*² «томик» (ЛСГ «Штучні речі»); *die Löschung*¹ «ануляція» – *die Löschung*² «розвантажування», *die Einladung*¹ «завантажування» – *die Einladung*² «запрошення», *die Ausfütterung*¹ «підшивання» – *die Ausfütterung*² «відгодівля», *die Abfütterung*¹ «відгодівля» – *die Abfütterung*² «підшивка» (ЛСГ «Дії»); *die Folge*¹ «серія, випуск» – *die Folge*² «наслідок» (ЛСГ «Абстрактні поняття»). Їх кількість є занад-

то малою, щоб стати перешкодою для комунікації (0,01% оморядів іменників). Очевидно, єдиним критерієм розмежування таких омонімів є контекст (як мовний, так і позамовний).

Як бачимо, належність більшості іменників-омонімів до різних ЛСГ та диференціація слів, що належать до однієї ЛСГ, за допомогою різних граматичних показників і стилістичних маркувань дає можливість досить чітко розмежувати їх значення. З огляду на це компоненти оморяду можна протиставити на основі категорії маркованості, що корелює з когнітивним оператором норми/відхилення від норми. Як відомо, лінгвістичне поняття маркованості застосовують до різних компонентів мовної структури, воно має велику пояснювальну силу й когнітивну значимість. Поняття маркованості прийшло в лінгвістику з фонології та набуло особливого значення в типологічному описі асиметрії граматичних параметрів у працях Дж.Грінберга й його послідовників [11, с.87–100; 15]. У граматиці маркований (сильний) член опозиції має формально виражену ознаку (наприклад, закінчення множини в іменниках) і вужче й чіткіше граматичне значення, ніж немаркований (слабкий) член.

З компонентів оморяду омонім, вказаний у словнику під номером «1», як правило, є немаркованим, а інші – маркованими, тобто обмеженими у вживанні стилістично, хронологічно, територіально чи соціально. Це означає, що оморяд складається зі слабого й сильного членів. Сильні члени оморядів можна охарактеризувати як лексику, обмежену у функціонуванні та протиставлену своїми диференційними ознаками активному, загальноновживаному, нейтральному номінативному складу мови. При цьому поняття «маркована лексика» є набагато ширшим, ніж «стилістично маркована лексика»: марковані лексеми несуть будь-яку супровідну, додаткову (до лексичного значення) інформацію про граматичне значення, сфери вживання, часову віднесеність, емоційно-експресивне забарвлення чи функціонально-стильове використання лексичних одиниць.

Немаркованість одного з компонентів оморяду (як правило, першого) доведено нами в низці психолінгвістичних експериментів, у яких носіям німецької мови пропонували навести до омо-

Таблиця 1

Критерії розмежування іменників-омонімів

Критерії розмежування	Оморяди	Приклади
Належність до різних ЛСГ	876	<i>der Hahn</i> ¹ «півень» – <i>der Hahn</i> ² «кран»
Територіальна маркованість	16	<i>der Flaum</i> ¹ «(терит.) смалець» – <i>der Flaum</i> ² «пух»
Соціальна маркованість	11	<i>der Riemen</i> ¹ «пасок» – <i>der Riemen</i> ² «(мор.) весло»
Хронологічна маркованість	5	<i>die Schelle</i> ¹ «(заст.) наручник» – <i>die Schelle</i> ² «дзвіночок»
Стилістична маркованість	4	<i>der Skater</i> ¹ «(розм.) гравець у скейт» – <i>der Skater</i> ² «скейтіст»
Вживання в сталих сполученнях	3	<i>der Plan</i> ¹ «акція; діяльність» – <i>der Plan</i> ² «план»
Разом	1001	

німів у списку перше слово-асоціацію, яке спаде на думку. Матеріалом дослідження слугували 200 омопар іменників, вибраних на основі різної семантичної, стилістичної, хронологічної, територіальної або соціальної віднесеності одного з компонентів омопари. До анкети включено як гомогенні омопари, іменники яких мають спільне походження, так і гетерогенні, які збіглися у звучанні внаслідок запозичення, випадкового фонетичного збігу тощо.

В експерименті взяли участь студенти Інституту германістики Технічного університету м. Хемніц (Німеччина) у віці від 21 до 25 років, рідною мовою яких є німецька. Оскільки кількість слів (200) досить велика, анкети містили по 50 слів, відповідно, опитування інформантів проводили в чотирьох різних семінарських групах. Процедура подання матеріалу виглядала таким чином: інструкцію пропонували усно; згідно з інструкцією вимагалось написати в анкеті навпроти слова-стимулу перше слово, яке спаде на думку, пов'язане зі словом-стимулом. Анкети містили 200 омопар рідною мовою інформантів. Отримані відомості було згруповано, у результаті чого підраховано частоту вживання кожного слова-реакції на певне слово-стимул.

Отримані результати свідчать про переважну маркованість омоніма, наведеного в словнику під цифрою «2» (150 прикладів, 75%). З 200 прикладів омопар лише в 22% випадків (43 приклади) маркованим виявився перший компонент омопари, наприклад: *der Kuli*¹ «дешевий робітник в Азії» (0 асоціатів) і *der Kuli*² «кулькова ручка» (30 асоціатів); *der Rauch*¹ «ворс» (0) і *der Rauch*² «дим» (30); *der/das Rauch*¹ «пурпуровий колір» (0) і *der Scharlach*² «скарлатина» (30); *das Geschoss*¹ «постріл» (5) і *das Geschoss*² «поверх» (25); *der Kongo*¹ «річка Конго» (1) і *das/der Kongo*² «країна Конго» (29). Серед омопар із першим маркованим компонентом переважають гетерогенні пари омонімів (26 гетерогенних омопар на противагу 15 гомогенним омопарам), що зумовлюється, очевидно, особливостями лексикографічної практики. Як відомо, першим серед гомогенних омонімів наводять частотніший компонент, чого не спостерігається в гетерогенних омопарах.

У 7 випадках (3% прикладів) кількість асоціацій до першого й другого компонента омопари розподіляється приблизно однаково, наприклад: *das Land*¹ «земля, суходіл» і *das Land*² «країна» (15 асоціатів); *das Pflaster*¹ «бруківка» (14) і *das Pflaster*² «пластир» (16); *der Mittag*¹ «обід (частина доби)» (16) і *das Mittag*² «обід (їжа)» (14); *der Bogen*¹ «дуга; лук» (16) і *der Bogen*² «лист паперу» (14); *die Fessel*¹ «пути; ланцюг» (16) і *die Fessel*² «кісточки; ікри» (14); *der Leiter*¹ «керівник; (фіз.) провідник» (16) і *die Leiter*² «драбина» (14); *die Raserei*¹ «гнів, лють» (14) і *die Raserei*² «швидка їзда» (16).

Згрупуємо омопари за маркованістю одного з компонентів у підгрупи та обрахуємо в кожній із підгруп відносну частку омопар із найбільш маркованими компонентами (коли співвідношення асоціатів немаркованого й маркованого компонентів складає 30:0). Так, серед омопар з одним соціально маркованим компонентом відносна частка таких омопар складає 76%, тобто зафіксовано 25 омопар із найбільш маркованим компонентом із 33 досліджуваних омопар. До них належать лексичні одиниці, які вживають у науковому (загальнонаукові й галузеві терміни, науково-технічні професіоналізми), офіційно-діловому (адміністративно-управлінська, юридична й дипломатична термінологія), публіцистичному (публіцистичні терміни, суспільно-політична лексика та термінологія), конфесійному (конфесійна лексика й термінологія) стилях німецької мови, а також книжні лексичні одиниці, наприклад: *der Gast*² «(мор.) матрос», *die Locke*² «(мисл.) манок», *das Schiff*² «(архит.) неф», *die Schmiere*² «(арго) шухер» тощо. Спільною рисою зазначених груп слів є те, що вони виступають засобом спілкування окремих професійних, соціальних і вікових груп людей. Решта підгруп розмістилися за спадом таким чином:

– омогрупи з компонентом, який вживають лише в сталих висловлюваннях: 100% (5:5). До них відносимо такі приклади: *die Lampe*² «(у вислові *Meister Lampe*) зайчик-побігачик», *der Onkel*² «(*großer/dicker Onkel*) великий палець ноги» тощо;

– омогрупи з компонентом-скороченим словом: 100% (1:1). У нашій вибірці трапилась лише одна омопара такого типу: *die Birne*¹ «груша» і *die Birne*² «(скороч.) лампочка»;

– омогрупи з хронологічно маркованим компонентом: 83% (5:6). До хронологічно маркованої лексики віднесено застарілі слова (історизми й архаїзми), наприклад: *der Zelt*² «(заст.) прохід; перевал», *die Hecke*² «(заст.) сезон парубання», *die Mandel*² «(заст.) 15 штук» тощо;

– омогрупи з обома маркованими компонентами: 53% (9:17). Компоненти омопари можуть бути одночасно маркованими соціально (*der Zyklon*¹ «(мет.) циклон» і *das Zyklon*² «(хім.) газ»; *das Pastorale*¹ «(муз.) пастораль» і *das Pastorale*² «(катол.) посох»), стилістично й територіально (*der Schamott*¹ «(розм. зневажл.) непотріб» і *der Schamott*² «(австр. розм.) глина»), хронологічно й територіально (*das Panier*¹ «(заст.) прапор» і *die Panier*² «(австр.) маса для панірування»);

– омогрупи з територіально маркованим компонентом: 52% (11:21). Ця підгрупа представлена словами, що мають чітко виражену діалектну віднесеність, наприклад: *die Beige*² «(пд.-нім., швейц.) стос», *das Heck*² «(пн.-нім.) загорода; вольтер», *die Pflaume*² «(територ.) насмішка» тощо;

– омогрупи зі стилістично маркованим компонентом: 29% (5:17). Ця підгрупа репрезентована словами, у лексичному значенні яких є компоненти, що мають суб'єктивний характер: емоційність, експресивність, образність, оцінність. Відповідно до емоційно-експресивного забарвлення конотативно маркована лексика поділяється на позитивно й негативно забарвлену. Позитивний емоційний заряд несуть урочисті, високі, риторичні слова, лексичні одиниці з емоційною оцінкою схвалення, пестливості та деякі жартівливі лексеми (*die Hochzeit*² «розквіт», *der Reif*² «обручка»). Негативну оцінку мають просторічні слова, які розрізняють за ступенем зниженості: від жартівливо-іронічного, фамільярного відтінків до грубого, вульгарного (*der Schwindel*² «(розм. вульг.) обман», *die Raserei*² «(розм. вульг.) гонки», *die Horde*² «(розм. вульг.) кодро»);

– омогрупи з компонентами без маркувань: 29% (28:96). У цій підгрупі на кількість асоціатів впливає частота вживання слова, тобто частотніші слова отримують більше число асоціатів, наприклад: *die Mutter*¹ «мама» (30 асоціатів) і *die Mutter*² «гайка» (0 асоціатів); *der Bart*¹ «борода» (30) і *der Bart*² «борідка ключа» (0); *die Lippe*¹ «губа» (30) і *die Lippe*² «притока Рейну» (0) тощо.

Результати психолінгвістичного експерименту вказують на те, що найбільшою маркованістю володіють компоненти оморари, які вживаються в сталих висловах, є скороченнями або хронологічно маркованими. Найменш маркованими є компоненти оморар, які наводяться в словнику

без стилістичних позначень, або ж вони належать до конотативно маркованої лексики, тобто мають емоційно-експресивне забарвлення.

Проведений психолінгвістичний експеримент свідчить про наявність у більшості оморар (97% вибірки) маркованого й немаркованого компонентів. Це дає змогу трактувати омонімію з погляду когнітивно-мовної кореляції «маркованість/немаркованість» та, якщо ширше, «норма/відхилення від норми». З когнітивного погляду мовна маркованість є похідною від когнітивної маркованості, тобто немарковане мовне значення відповідає когнітивно нормальному (природному, очікуваному) стану справ, а марковане мовне значення відповідає когнітивному відхиленню від нормального стану. Як зазначає О. Кібрик, нормальний стан справ входить до когнітивного гештальта людського досвіду та концептуалізується з мінімальною затратою ментальних обчислювальних зусиль, тобто активується автоматично, а відхилення від гештальта для їх активації вимагають додаткових обчислювальних ресурсів [1, с. 62]. Таким чином, мовна маркованість відображається специфічними лінгвістичними засобами в мовних структурах, у тому числі оморарах та оморядях, як когнітивний оператор норми й відхилення від норми. У свою чергу наявність маркованих і немаркованих компонентів в оморарі чи оморяді свідчить про синергетичні потенції омонімії.

Перспективним вважаємо дослідження впливу когнітивно-мовної кореляції «норма/відхилення від норми» на основі суцільної вибірки омонімів інших частин мови, насамперед дієслів і прикметників.

Література

1. Кібрик А. Лингвистическая реконструкция когнитивной структуры / А. Кібрик // Вопросы языкознания. – 2008. – № 4. – С. 51–77.
2. Кійко С. Омонімія в мові і мовленні / С. Кійко. – Чернівці : Родовід, 2014. – 544 с.
3. Колесников Н. Омонимия в предложении и вопросы ее устранения (на материале русского языка) : автореф. дисс. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Н. Колесников ; Тбилисский гос. ун-т. – Тбилиси, 1968. – 22 с.
4. Маулер Ф. Грамматическая омонимия в современном английском языке / Ф. Маулер. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1983. – 136 с.
5. Новиков Л. Семантика русского языка / Л. Новиков. – М. : Высшая школа, 1983. – 272 с.
6. Османова Р. О явлении омонимии в лезгинском литературном языке / Р. Османова // Ученые записки Азербайджанского государственного университета имени С.М. Кирова. – Баку : Изд-во Азербайджанского гос. ун-та, 1962. – С. 57–64.
7. Реформатский А. Введение в языкознание / А. Реформатский. – М. : Просвещение, 1967. – 542 с.
8. Bridges R. On English Homophones / R. Bridges // Society for Pure English Tract. – Oxford : Clarendon Press, 1919. – P. 4–8.
9. Bünting K.-D. Deutsches Wörterbuch / K.-D. Bünting. – Chur : Isis Verlag, 1996. – 1504 S.
10. Cairns H. Effects of bias on processing and reprocessing of lexically ambiguous sentences / H. Cairns // Journal of Experimental Psychology. – 1973. – № 97. – P. 337–343.
11. Croft W. Typology and universals / W. Croft. – 2-d ed. – Cambridge : University Press, 2003. – 320 p.
12. Ducháček O. O vzájemném vlivu tvaru a významu slov / O. Ducháček. – Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1953. – 191 s.
13. Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/1413954/>.
14. Foss D. Some effects of context on the comprehension of ambiguous sentences / D. Foss, C. Jenkins // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. – 1973. – № 12. – P. 577–589.
15. Greenberg J. Language universals, with special reference to feature hierarchies / J. Greenberg. – The Hague : Mouton and Company, 1966. – 89 p.
16. Hogaboam T. Lexical ambiguity and sentence comprehension / T. Hogaboam, C. Perfetti // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. – 1975. – № 14. – P. 265–274.
17. Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache / Hrsg. von D. Götz u.a. – Berlin : Langenscheidt, 2008. – 1307 S.
18. Wahrig G. Deutsches Wörterbuch / G. Wahrig. – 8. Aufl. – Gütersloh : Bertelsmann Lexikon Verlag, 2006. – 1728 S.